d{kk&…

ikB ‰ ekg’oj l=kf.k

ikB Š lejL;’ykd lxg%

ikB ‹ ,dkReLrk=lxg%&,drkxhre

ikB ƒŒ vejdk’k% Loxox%

7

ekgs'oj lw=kf.k

संस्कृतभाषायाः ध्वनयः माहेश्वरसूत्रेषु ज्ञापिताः सन्ति। इमानि सूत्राणि व्याकरणस्य प्रथमसोपानं सन्ति। संस्कृतस्य सर्वेऽपि स्वरवर्णाः व्यंजनवर्णाश्च एतेषु चतुर्दशमाहेश्वरसूत्रेषु प्रदत्ताः सन्ति।

mís';kfu

इमं पाठं पठित्वा भवन्तः शक्ष्यन्ति :

- सर्वेषां १४ माहेश्वरसूत्राणाम् उच्चारणं कर्तुम्य ;
- संस्कृतभाषायाः ध्वनयः अवगन्तुम्य ;
- प्रत्याहाराश्च चिह्नाङ्कितं कर्तुम् ।

7-1 ekgs'oj lw=kf.k

संस्कृतवर्णमालायाः सन्दर्भे एका कथा प्रसिद्धा अस्ति। भगवतः शिवस्य एकं नाम नटराजोऽपि अस्ति। ते नृत्यमुद्रायां सन्ति, तेषां हस्ते एका ढक्का अस्ति। भारतीयैः– बौद्धेषु त्रिविष्टपीयपरम्परायां च द्वयोः पक्षयोः ध्वनिं कुर्वन्ती ढक्का

प्रचलने आसीत् । अस्याः ढक्कायाः सम्बन्धः भगवता शिवेन अस्ति। एवं मन्यते यत् विभिन्नध्वनीनाम् उत्पत्तये भगवता शिवेन ढक्कायाः उत्पत्तिः कृता। भगवतः शिवस्य ढक्कातः उत्पन्नाः एते ध्वनयः यैः संस्कृतवर्णमालायाः निर्माणमभूत् माहेश्वरसूत्राणि कथ्यन्ते।

संस्कृतव्याकरणस्य आधारग्रन्थः पाणिनिरचिता अष्टाध्यायी अस्ति यस्याम् इमानि चतुर्दशमाहेश्वरसूत्राणि छन्दरूपे नियोजितानि सन्ति। महर्षिपाणिनेः अष्टाध्याय्यामुक्तमस्ति यत् पाणिनेः अष्टाध्यायी, या प्रयोगे अस्ति सा भगवतः शिवस्य आशीर्वादेन एव रचिता अस्ति। अतः प्रथमसुनियोजितध्वनयः माहेश्वरसूत्राणीति कथिताः यतोहि महेश्वरः शिवस्य अपरं नाम अस्ति अतः महेश्वरेण रचितानि सूत्राणि माहेश्वरसूत्राणि कथितानि। नीचैः पाणिनेः अष्टाध्याय्याः संकलितः श्लोकः प्रदत्तोऽस्ति।

uÙkko lkus uVjktjkt uukn <ôk uoi¥pokjeA
m)Ùkqdkek ludkfnfl)kfnuurf}e'k f'kol=tkyeAA

'ykdkFk%&

ब्रह्मणः नृत्यस्य सम्पन्ने सति, नृत्यस्य देवः शिवः सनकादिमहर्षिणां दर्शनेन अभिभूतः सन् स्वढक्कां चतुर्दशवारम् अवादयत्, यस्यां चतुर्दशसूत्राणि निर्गतानि यानि शिवसूत्राणि माहेश्वरसूत्राणि वा नाम्ना प्रसिद्धानि।

अस्माकं परम्परायाम् एतानि 'अक्षरसमाम्नाय' इत्यपि कथ्यन्ते येषामर्थः ध्वनीनामुच्चारणम्। परन्तु एतानि मुख्यरूपेण शिवसूत्रनाम्ना प्रसिद्धानि सन्ति यतोहि इदं मन्यते यत् शिव एव पाणिनये इमानि सूत्राणि उद्घाटितवान्।

ekg’oj l=kf.k

d{kk & 3

fVIi.kh

एतानि पाणिनिना अष्टाध्याय्याः रचनासमये उत् तस्मात् पूर्वं संकलितानि स्युः।

Ø-l-	l=k	
1.	अ इ उ ण्।	a - i - u - n
2.	ऋ लृ क्।	r - lr - k
3.	ए ओ ङ्।	e - o - n
4.	ऐ औ च्।	ai - au - c
5.	ह य व र ट्।	ha - ya - va - ra - i
6.	ल ण्।	lam - n
7.	ञ म ङ ण न म्।	ña - ma - na - na - na - m
8.	झ भ ञ	jha - bha - ñ
9.	घ ढ ध ष्।	gha - dha - dha - s
10.	ज ब ग ड द श्।	ja - ba - ga - da - da - s
11.	ख फ छ ठ थ च ट त व्।	kha-pha-cha-tha-tha-ca-ta - ta-v
12.	क प य्।	ka - pa - y
13.	श ष स र्।	sa - sa - sa - r
14.	ह ल्।	ha - l

d{kk & 3

fVIi.kh

I. o.kZekyk

एतेषूपर्युक्त – चतुर्दशसूत्रेषु संस्कृतस्य सम्पूर्णा अपि वर्णमाला प्रदत्ता अस्ति। स्वराः सन्ति दृ अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ। शेषाणि सर्वाणि व्यंजनानि सन्ति। सूत्राणामन्ते यानि अर्धवर्णानि सन्ति तानि स्वप्रयोगवशानि सन्ति।

ऋग्वेदस्यानुसारम् एतानि चतुर्दशसूत्राणि संस्कृतभाषा च अस्मिन् जगति भगवान् शिवः आनीतवान्। वर्णमालायाः सर्वेषां ध्वनीनां उत्पत्तिः शिवस्य ढक्कातः जाता।

एतेषां क्रमः संस्कृतवर्णमालारूपेण ज्ञायते। वर्णशब्दस्य तात्पर्यं वर्णांशेन तस्य चोच्चारणे शरीरस्य अङ्गानां प्रयासेन (आन्तरिक– बाह्य) अस्ति।

II. iR;kgkj &

प्रत्याहाराः प्रथमान्तिमाक्षरयोर्मध्यस्थान् सूत्रस्थान् वर्णान् प्रदर्शयन्ति। प्रत्याहाराः महर्षिपाणिनिरचितस्य अष्टाध्याय्याः माहेश्वरसूत्राणां प्रथमाक्षरेण अन्तिमाक्षरेण च मिलित्वा निर्मीयन्ते यथा– अक्, हल्, अच् इत्यादयः। एतादृशस्य संक्षेपीकरणस्य उल्लेखः पाणिनेः पूर्वम् अपि सम्भवतः इन्द्राय समर्पिते व्याकरणे प्राप्यते। एतादृशे संक्षेपीकरणे लाघवस्य सिद्धान्तो भवति। अस्मिन् विषये मतैक्यं नास्ति यत् पाणिनिः एतादृशस्य ध्वन्यात्मकप्रकारस्य प्रयोगः स्वयमेव कृतवान् अहोस्वित् एतादृशः प्रयोगः स्वयमेव अभवत् येषां प्रयोगः पाणिनिः अष्टाध्याय्यां करोति। एतादृशस्य प्रयोगस्य एकमुदाहरणं पश्यामः–

इको यणचि – अष्टाध्यायी ६.१.७७

- इक् इत्यनेन तात्पर्यम् इ, उ, ऋ, लृ इत्यनेन अस्ति।
- इको इत्यस्य तात्पर्यम् इक् इत्येनैवास्ति यस्यार्थः इ, उ, ऋ, लृ इत्येतेषां स्थाने।

ekg'oj l=kf.k

- यण् अर्थात् य, व, र, ल, (अर्द्धस्वराः) एते आदेशाः सन्ति यस्यार्थो भवति इ, उ, ऋ, लृ इत्येतेषां स्थाने य्, व्, र्, ल् इत्येते आदेशाः भवन्ति।
- अच् – अच् इत्यस्यार्थः स्वराः ये पाठे पूर्वं ज्ञापिताः।
- अचि इत्यस्यार्थो भवति स्वरे परे सति।

एवं स्वरे परतः इ, उ, ऋ, लृ (स्वरवर्णाः) इत्येतेषां स्थाने य्, व्, र्, ल् (अर्द्धस्वराः) आदेशाः भवन्ति। अतः 'दधि + अत्र' इत्यत्र इ इत्यस्य स्थाने य् इति सति (स्वरे परतः) दध्यत्र इति रूपं निष्पन्नं भवति।

ikBxr ç'u 7-1

I. रिक्तस्थानानि पूरयेत् –

1. संस्कृतस्य ध्वनीन् निर्दिशन्ति माहेश्वरसूत्राणि संख्यायां .... सन्ति।
2. .... अष्टाध्याय्याः लेखकोऽस्ति।
3. .... संस्कृतवर्णमालायाः क्रमः अवतारितवान्।
4. संस्कृतवर्णानां क्रमः .... कथ्यते।

HkoUr% fd% f'kf{kroUr%

माहेश्वरसूत्राणि प्रचलितायाः संस्कृतवर्णमालायाः रूपाणि सन्ति । संस्कृतवर्णमालायाः उत्पत्तिः माहेश्वरसूत्रैः जाता। संस्कृतव्याकरणस्य आधारभूतानि चतुर्दशमाहेश्वरसूत्राणि संस्कृतस्य ध्वनयः सन्ति येषामुल्लेखः पाणिनेः अष्टाध्याय्यां कृतो विद्यते। एतेषु माहेश्वरसूत्रेषु संस्कृतस्य सम्पूर्णा वर्णमाला वर्तते अर्थात् स्वराः व्यञ्जनानि च।

ikBkUrk% ç'uk%

1. संस्कृतवर्णमालां लिखत।
2. प्रत्याहारः किं भवति।

mÙkjekyk

7-1

1. चतुर्दश
2. पाणिनि
3. भगवान् शिवः
4. वर्णमाला।